

PROF. DR. BƏKİR ÇOBANZADƏNİN DİLCİLİK ARAŞDIRMALARINDA SÖZ YARADICILIĞI MƏSƏLƏLƏRİ

*Pervin EYVAZOV**

Xülasə

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi və müasir vəziyyəti haqqında ətraflı tədqiqatlar aparmış Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında önəmli yer tutan məsələlərdən biri də Türkcənin leksik-semantik sistemidir. Elmi məsələlərə daha çox problematik tərzdə yanaşan B. Çobanzadə Türkcənin leksik-semantik sistemi ilə bağlı araşdırmalarını sistemli şəkildə aparmışdır. Bu istiqamətdə B. Çobanzadə Azərbaycan dilində leksikanın inkişaf tarixinə diqqət yetirmiş, onu digər Türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb etmişdir.

B. Çobanzadənin Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin leksikasının öyrənilməsi istiqamətində önəm verdiyi məsələlərdən biri də söz yaradıcılığı prosesidir. Bu baxımdan müəllif öz tədqiqlərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində leksik şəkilçilərin roluna daha geniş yer ayırmışdır. B. Çobanzadə Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının üç yolunu göstərmişdir: a) leksik şəkilçilər vasitəsilə; b) iki sözün birləşməsi yolu ilə; c) əcnəbi sözləri nümunə götürərək onlara uyğun söz yaratmaqla - kalka üsulu ilə.

Görkəmli Türkoloq morfoloji yolla söz yaradıcılığından bəhs etmədən öncə, ilk növbədə, kök və şəkilçi anlayışlarına aydınlıq gətirmiş, onların fərqli xüsusiyyətlərinin və dildəki funksiyalarının izahını vermiş, yeri gəldikcə, dilin dərin qatlarına baş vuraraq, bəzi morfemlərin tarixi-müqayisəli təhlilini aparmışdır. Özü də bu təhlillər təkcə Azərbaycan dili üzərində yox, Türk dilləri kontekstində aparılmışdır. Qeyd edək ki, dilçi alim arxaik şəkilçilərdən bəhs edərkən sözlərin morfeim tərkibinin etimoloji aspektdən izahını verməmiş, sadəcə şəkilçilərin adını çəkməklə onlara aid nümunələr təqdim etmişdir. Bu mənada, məqalədə B. Çobanzadənin təqdim etdiyi bir çox arxaik şəkilçilər: -saq, -sək, -çın, -çin, -ca², -ça², -ğaul, -qaul, -taq, -tuq və s. morfeimlər müasir Türkoloqların fikirləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil və tədqiq olunur.

Açar Sözlər: B. Çobanzadə, Türk Dilləri, Azərbaycan Dili, Söz Yaradıcılığı, Leksik Şəkilçilər, Arxaik Şəkilçilər, Etimologiya.

PROF. DR. BEKİR ÇOBANZADE'NİN DİLCİLİK ARAŞTIRMALARINDA KELİME TÜRETME MESELELERİ

Özet

Türk lehçelerinin, özellikle Azerbaycan Türkçesinin tarihî ve çağdaş durumu hakkında ayrıntılı araştırmalar yapmış olan Bekir Çobanzade'nin bilimsel çalışmalarında önemli yer tutan konulardan biri de Türkçenin leksik-semantik yapısıdır. Bilimsel konulara daha çok tartışmalı tarzda yaklaşan B. Çobanzade, Türkçenin leksik-semantik yapısı ile ilgili araştırmalarını sistemli şekilde yapmıştır. Bu doğrultuda B. Çobanzade Azerbaycan Türkçesinde söz varlığının gelişme tarihine dikkat çekmiş, onu diğer Türk lehçeleri ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

B. Çobanzade'nin Türk lehçelerinin, aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinin leksikolojisinin öğrenilmesi yönünde önem verdiği konulardan biri de kelime oluşturma -

* Arş. Gör., Azerbaycan, Bakü. Bakü Devlet Üniversitesi, Türkoloji bölümü, el-mek: pervin.bdu@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9202-6301>

türetmə sürecidir. Bu açıdan yazar kendi çalışmalarında Azerbaycan Türkçesinin söz varlığının zenginleşmesinde yapım eklerinin görevlerine daha geniş yer ayırmıştır. B. Çobanzade Azerbaycan Türkçesinde kelime oluşturmanın üç yolunu göstermiştir: a) Yapım ekleri aracılığıyla; b) İki sözün birleşmesi yolu ile; c) Yabancı sözleri örnek alarak onlara uygun söz oluşturmakla - kalka yöntemi ile.

Ünlü Türkolog morfolojik yolla kelime oluşturma usullerinden bahsetmeden önce, öncelikle, kök ve ek kavramlarına açıklık getirmiş, onların farklı özelliklerinin ve dildeki fonksiyonlarının izahını vermiş, yeri geldikçe, dilin derin aşamalarına baş vurarak, bazı sözcük ve eklerin tarihî-karşılaştırmalı analizini yapmıştır. Bu analizler sadece Azerbaycan Türkçesi üzerinde değil, Türk lehçeleri kapsamında gerçekleştirilmiştir. Şunu da belirtelim ki, bilim adamı arkaik eklerden bahsederken kelimelerin morphem içeriğinin etimolojik açıdan izahını vermemiş, sadece ekleri göstermekle onlara ait örnekler sunmuştur. Bu anlamda, makalede B. Çobanzade'nin sunduğu birçok arkaik ekler: -sak, -sek, -çın, -çin, -ca², -ça², -ğaul, -gaul, -tak, -tuk vb. morphemler çağdaş Türkologların fikirleri ile karşılaştırmalı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: B. Çobanzade, Türk Lehçeleri, Azerbaycan Türkçesi, Kelime Oluşturma, Yapım Ekleri, Arkaik Ekler, Etimoloji.

WORD FORMATION PROBLEMS IN THE RESEARCHES ON LINGUISTICS OF PROFESSOR BEKIR CHOBANZADEH

Abstract

One of the problems taking the important place in creativity of Bekir Chobanzadeh conducting extensive researches concerning history and the modern provision of Turkic languages, including Azerbaijan language is the lexico-semantic system of Turkic languages. B. Chobanzadeh belonged to scientific problems problematically, conducted the researches connected with the lexico-semantic system of Turkic languages systematically. In this direction B. Chobanzadeh paid attention to history of development of lexicon of Azerbaijan language, investigating it in the comparative relation.

One of problems in studying of lexicon of Turkic languages, including Azerbaijan language to which B. Chobanzadeh gave importance is word formation process. In this regard the author gave the extensive place of a role lexical the terminations in enrichment of Azerbaijan language. B. Chobanzadeh showed 3 directions in word formation of Azerbaijan language.: a) by means of the lexical terminations, c) by means of merge of two words, c) by means of word formation from the foreign words taken as an example.

The outstanding turcologist to the description of word formation in the morphological way, first of all explained concepts a root and the terminations, explained their distinctive features and functions in language. As required, entering deep layers of language, gave the historical comparative analysis of some morphemes. This analysis was carried out on a basis not only Azerbaijan language, but also other Turkic languages. It should be noted that the scientist telling about archaic the terminations, does not give morphological explanation of morphemic maintenance of words, and calls them and represents concerning them examples. The archaic terminations -saq, -sək, -çın, -çin, -ca², -ça², -ğaul, -qaul, -taq, -tuq presented in article, are described and investigated in comparison with views of modern turcologists.

Key Words: B. Chobanzadeh, Turkic Languages, Azerbaijan Language, Word Formation, Lexical Terminations, Archaic Terminations, Etymology.

Türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixi və müasir vəziyyəti haqqında ətraflı tədqiqatlar aparmış Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında önəmli yer tutan məsələlərdən biri də Türkcənin leksik-semantik sistemidir. Düzdür, müəllifin əsərlərində müasir dilçilikdəki kimi leksika adıyla xüsusi bölməyə rast gəlinmir. Ancaq məsələlərə daha çox problematik tərzdə yanaşan B. Çobanzadə Türkcənin leksik-semantik sistemi ilə bağlı araşdırmalarını sistemli şəkildə aparmışdır. Bu istiqamətdə B. Çobanzadə Azərbaycan dilində leksikanın inkişaf tarixinə diqqət yetirir, onu digər Türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiqatə cəlb edir.

1. Sözlün morfeim tərkibi: kök və şəkilçi haqqında B. Çobanzadənin fikirləri

B. Çobanzadənin Azərbaycan dilinin leksikasının öyrənilməsi istiqamətində önəm verdiyi məsələlərdən biri də söz yaradıcılığı prosesidir. Bu baxımdan müəllif öz tədqiqlərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində leksik şəkilçilərin roluna daha geniş yer ayırmışdır. Müasir Kırım-tatar dilçisi Nariyə Seyidametova yazır ki, “B. Çobanzadənin söz yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqlərində bir neçə vacib tendensiyanı müşahidə etmək olar:

1) Sözlərin strukturunda baş verən tarixi dəyişikliklərin təsvirində özünü göstərən sinxronlaşdırma və diaxroniya arasında fərq qoyma tendensiyası;

Göründüyü kimi, B.Kurtene və onun məktəbinin konsepsiyası B. Çobanzadənin söz yaradıcılığında sinxronlaşdırma və diaxroniya ilə bağlı fikirlərinə müəyyən təsir göstərmişdir ki, burada sinxron və tarixi yanaşmalar arasında fərq qoymaq, müasir dil proseslərini nəzərə almaq lazımdır.

2) Sözləri yaranma üsullarına görə mənə cəhətdən ayırma tendensiyası (söz yaratmada mənə uyğunluğunun nəzərə alınması);

3) Ad və feil düzəldən leksik şəkilçilərin derivatoloji imkanlarının inkişafında ortaya çıxan “törəmə mənə” konsepsiyasını yaratma tendensiyası” (Seyidametova, 2014: 74-75).

Ümumiyyətlə, B. Çobanzadə Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının üç yolunu göstərir: a) leksik şəkilçilər vasitəsilə (*açğic* – *anaxtar*, *uçğic* – *təyyarə* və s.); b) iki sözün birləşməsi yolu ilə (*alış-veriş*, *atıb-tutmaq* və s.); c) əcnəbi sözləri nümunə götürərək onlara uyğun söz yaratmaqla (*avul xocalığı* – *сельское хозяйство*). Göründüyü kimi, müəllif burada *kalka* üsulunu nəzərdə tutmuşdur.

Görkəmli Türkoloq morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesinə keçməzdən öncə, ilk növbədə, kök və şəkilçi anlayışlarına aydınlıq gətirir, onların fərqli xüsusiyyətlərinin və dildəki funksiyalarının izahını verir, yeri gəldikcə, dilin dərin qatlarına baş vurur, bəzi morfeimlərin tarixi-müqayisəli təhlilini aparır. Özü də bu təhlillər təkcə Azərbaycan dili üzərində yox, Türk dilləri kontekstində aparılır.

B. Çobanzadə Türkcədəki sözləri bugünkü kimi quruluşca üç yerə ayırır: a) bəsit damar; b) yapma damar; c) qoşma (mürəkkəb) damar.

Tədqiqatçı izahata sadə sözdən – kök (damar) anlayışından başlayır: “Damar sözün əsli, əski təbirlə desək, cövhəridir; sözün mənasını daşıyan damardır” (Çobanzadə, 2007b: 123). Növbəti izahında isə artıq kök morfeimin xüsusiyyətini tam xarakterizə edir: “Bir sözün damar sayıla bilməsi üçün dildə bulunan bütün şəkilçiləri ala bilməsidir” (Çobanzadə, 2007c: 99). Göründüyü kimi, müəllifin fikirləri bu gün də məzmunca öz aktuallığını saxlayır.

B. Çobanzadə şəkilçi morfeimdən daha geniş bəhs edir; onun qrammatik əlamətlərini – sözyaratma və əlaqələndirmə funksiyalarını açıqlayır: “Şəkilçilər sözə əlavə olunaraq onların mənə və şəkildə az-çox dəyişmələrinə səbəb olur. Bunun üçün də onlara “şəkilçi”, yəni “sözün şəklini dəyişdirən” deyirik” (Çobanzadə, 2007b: 123). Tədqiqatçının qeydləri içərisində daha orijinal bir fikirlə qarşılaşırıq ki, bu da şəkilçinin kommunikativ rolunun insan psixologiyası ilə əlaqələndirilməsidir. Alimin hələ ki başqa müəlliflərdə rast gəlmədiyimiz bu mülahizələri

dilçiliyimiz üçün maraqlı faktıdır: “Hər halda burası bəllidir ki, şəkilçilər psixoloji-ruhi tədinin nəticəsidir. İnsan zehində sözləri şəkilçilərinə görə təsnif edir. Psixoloji nöqteyi-nəzərdən alındıqda, damar və ya əsas zehni tədaidə bir-birinə bənzəməyən parçalar olduğu kimi, şəkilçilər də bir-birinə bənzəyən parçalar, söz cüzləridir. Canlı dildə və onun sərfində damarı və şəkilçini ayırmaq üçün başlıca əsas budur” (Çobanzadə, 2007c:111).

B. Çobanzadənin doğru qeyd etdiyi kimi, əslində şəkilçilər tarixən müstəqil mənaya malik sözlər olmuş, lakin sonradan get-gedə öz funksiyalarını itirib şəkilçi halına gəlmişlər. Məsələn, alim *aparmaq* feilinin tarixi ilə də bağlı maraqlı fikir səsləndirir: bu söz *alıp+varmaq* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır (Çobanzadə, 2007b: 99). Müəllifin fikrincə, burada *alıb* sözü öz funksiyasını itirərək, əslində Türk dilləri üçün xarakterik olmayan ön şəkilçiyə (-a) çevrilmişdir. Krım-Tatar Türkcəsində də *alıp gəlmək* və *alıp getmək* ifadələrinin *aketmək* və *akəlmək* şəkillərində işlənməsi bunu bir daha sübut edir (Çobanzadə, 2007a: 47). Avstriyalı Türkoq Andreas Tietze *aparmaq* feilini *apar=alıb (almaq)+bar (getmək)* sözlərindən yarandığını qeyd edir (Tietze, 2002a:186). Tuncər Gülənsoy *alıp* sözünün qısalmış *ap* hissəsi ilə *var* feilinin *ar* hissəsinin birləşməsindən əmələ gəldiyini irəli sürür (Gülənsoy, 2007a: 73). Türkiyə dilçisi İsmət Zəki Əyyuboğlu isə bu fikirlərə qəti etiraz edərək, *aparmaq* feilinin *ap* təqlidi sözü ilə *-ar* şəkilçisindən yarandığını iddia edir (Əyyuboğlu, 1991: 34). Beləliklə, bütün hallarda sözün kökündə *almaq* feilinin dayanması aydın şəkildə izah olunur. Deməli, B. Çobanzadənin yanaşması doğrudur.

Biz bu gün də Azərbaycan dilində leksik vahidlərin lüğəvi mənalı söz → köməkçi söz → şəkilçi istiqamətində desemantikləşməsinə müşahidə edə bilirik. Beləliklə, dildə yeni şəkilçilərin meydana gəlməsi fikrin və yeni anlayışların ifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Bu mənada, şəkilçilər, B. Çobanzadənin qeyd etdiyi kimi, dildə mühüm bir funksiyaya həyata keçirir: “Şəkilçilər bizim dilimiz üçün ən qiymətli **sözlərdir** (şəkilçilər tarixən müstəqil leksik vahidlərdən tördəyi üçün müəllif dil vahidi anlamında **söz** terminini işlədir – E.P.); bunlar olmazsa, danışq dili qabil olmazdı. Bunların rolunu ağacların, nabatların canlanmasına xidmət edən faydalı mikrobların roluna bənzətmək qabildir. Şəkilçilər sayəsində dil canlanır, hərəkətə gəlir, sözlər bir-birinə bağlanır, bir damardan bir neçə söz meydana gətirmək olar” (Çobanzadə, 2007b: 130).

Dilçi alim köklə şəkilçinin münasibətindən danışarkən Türk dilləri üçün önəm daşıyan bir məsələni xüsusilə qeyd etməyi unutmur. Məlumdur ki, Azərbaycan dili morfoloji quruluşu etibarilə aqlütinativ dillərə daxildir. Burada əsas məqam köklə şəkilçinin birləşmə spesifikasiyasıdır ki, bu da morfonoloji aspektdə sözlərin inkişafı üçün müəyyən istiqamət verir. B. Çobanzadə bu dil faktını aydın şəkildə belə izah edir: “Sözlə şəkilçinin bir-birinə möhkəm surətdə yapışması üçün üç əsas şərt daha vardır: a) Şəkilçi damarın ahənginə tabe olmalıdır; b) Şəkilçinin baş samitəsi ilə damarın son samitəsi sağırılıq və sadəlik cəhətdən bir-birinə uymalıdır; c) Şəkilçi ilə damar bir-birinə vurğu ilə bağlanmalıdır” (Çobanzadə, 2007b: 127).

Məlumdur ki, dilçiliyimizdə *sözün əsası* məsələsi bugün də mübahisəli qalmaqdadır. Qrammatika kitablarında ya sözdəyişdirici şəkilçi olan hissəyə kimi, ya düzəltmə sözlər, ya da kök morfem əsas hesab olunmasına baxmayaraq, bu fikirlər özünü tam şəkildə doğrultmur. Çünki flektiv dillərə xas olan *əsas* anlayışını türk dilləri üzərində tətbiq etmək uyğunsuzluq yaradır. “Məsələ ondadır ki, müasir türk dillərində kök və əsas üçün bir-birindən fərqli dil faktı yoxdur. Flektiv dillərdən fərqli olaraq, türk dillərində söz kökü, bir qayda olaraq, leksik mənaya malik olan sözə bərabər olur” (Seyidov, 2006: 42). Dilçilikdə bu problemin ilk şərhçilərindən biri olan B. Çobanzadə düzəltmə sözü *əsas* hesab edir: “Damarla sözyapıcı şəkilçidən ibarət qismə *əsas* (**очоба**) deyilir: “damar+sözyapıcı şəkilçi = əsas” (Çobanzadə, 2007c: 110). Ancaq Y.Seyidov, kök və əsas anlayışlarını haqlı olaraq bir-birindən ayırmır və yazır ki, *öyrən, öyrət, öyrəş* və s. bu kimi sözlər türk dillər üçün müstəsna dil faktıdır və bu dillərdə geniş mənada kök və əsas fərqləri qeyd etməyə haqq vermir (Seyidov, 2006: 44).

B. Çobanzadə doğru olaraq bildirir ki, dili şəkilçisiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Xüsusilə də leksik şəkilçilər həm yeni sözlərin yaranmasında, həm də əcnəbi sözlərin dilə kütləvi axınının qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır: “Əgər sözyapıcı şəkilçilər olmasaydı, dilimiz bir-neçə yüz damardan ibarət olub qalardı və bunlarla danışmaq, fikir bəyan etmək ola bilməzdi. Sözyapıcı şəkilçilər yalnız sözlərin sayını ziyadələşdirmək və artırmaqla qalmaz; bəlkə də bu sözlər vasitəsilə damağımızda doğan yüzlərcə, minlərcə fikirlərin anlaşılmamasına xidmət edir” (Çobanzadə, 2007b: 138).

B. Çobanzadə leksik şəkilçiləri tarixi baxımdan iki qrupa ayırır: birincisi, “canlı” leksik şəkilçilər, yəni bu gün də dilimizdə mövcud olan şəkilçilər; ikincisi, “cansızlaşmış”, yəni söz tərkibində daşlaşmış leksik şəkilçilər. Müəllif canlı leksik şəkilçilərdən bəhs edərkən də onlardan bəzilərinin (-in⁴, -ca², -aq², -laq² və s.) bir sıra sözlərdə daşlaşaraq kökün tərkib hissəsinə çevrildiyini qeyd edir.

B. Çobanzadə leksik şəkilçiləri təhlil edərkən bəzilərinin mənşəyi haqqında danışır, hətta onların digər Türk dillərində işlənmə tezliyinə də nəzər yetirir. Ümumiyyətlə, şəkilçilərin mənşəyi haqqında danışmaq dilçilikdə bir sıra məsələlərin düzgün həllinə yol açır. S.Cəfərov yazır: “Söz yaradıcılığına aid şəkilçilərin mənşəyi etibarilə qruplaşdırılması bir sıra məsələlərin düzgün həllini asanlaşdırır. Beləliklə, hər hansı bir şəkilçinin ayrılıqda mənşəyindən bəhs etmək üçün zəmin hazırlayır, bir sıra omonim şəkilçilərin fərqlənməsinə kömək edir, dilin tarixi inkişaf məsələlərini işıqlandırır” (Cəfərov, 1960: 35). Ona görə də B. Çobanzadə leksik şəkilçilərdən danışarkən bir sıra məsələləri aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan dilinin tarixinə müraciət edir.

2. Arxaik leksik şəkilçilər və onların müasir dildəki izlərinə dair B. Çobanzadənin mülahizələri

B. Çobanzadə sözün tərkib hissəsinə çevrilmiş arxaik şəkilçilər haqqında yazır: “Damarların çoxusu Türk-Tatar dillərində yapma olduğu halda, bəsit şəkllə girmişlərdir. Bunun səbəbi əvvəlcə bu şəkilçi ilə birləşən damarın və ya damara əlavə olunan şəkilçinin artıq dildən qeyb olması, xüsusi bir təbir ilə “cansızlanmasıdır”. Məsələn: *hara, dürlü, ocaq, üzrə, yaxın, sonra, kimi ...* Bunları bu gün lisani şüurumuzda şəkilçi və bəsit damara ayırmaq mümkün deyil, çünki belə bir ayırmadan sonra qalacaq şəkilçi və damarlar bugünkü Azəri dilində canlı olaraq yoxdur” (Çobanzadə: 2007b: 101).

B. Çobanzadənin müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığında iştirak edən leksik şəkilçilər haqqında fikirləri müasir tədqiqatlarla üst-üstə düşdüyündən, həmçinin mövzumuza uyğun olaraq biz diqqəti, ilk növbədə, alimin arxaik və ya müasir dil baxımından söz tərkibində daşlaşmış leksik şəkilçilər barəsindəki mülahizələrinə yönəltmək istərdik. Qeyd edək ki, dilçi alim arxaik şəkilçilərdən bəhs edərkən sözlərin morfem tərkibinin etimoloji aspektdən izahını vermir, sadəcə şəkilçilərin adını çəkir və onlara aid nümunələr təqdim edir. Ancaq biz B. Çobanzadənin şərhəziz olaraq verdiyi bu faktları elmi dəyəri baxımından ətraflı izah etməyi münasib sayırıq. Tədqiqatçı tarixən söz yaradıcılığında iştirak edən aşağıdakı şəkilçi morfemlərdən bəhs etmişdir:

-saq, -sək şəkilçisi: *bağırmaq, sarımaq, yüksək, dutsaq*. Tədqiqatçı qeyd edir ki, bu şəkilçi Sibir və Altay Türk ləhcələrində hələ də öz varlığını saxlamaqdadır (Çobanzadə, 2007c: 130). R.Əskər yazır ki, “insan və heyvan orqanlarının adlarında görünən bu şəkilçi əsərdə (DLT-də) cəmiyyəti bir neçə sözdə müşahidə olunur. Məsələn: kuruğ-sak “mədə, qursağ” (Kaşğari, 2006: 479), bağır+suk “bağırmaq” (Kaşğari, 2006: 479), tolar-suk “ayaq dabanı”. Bu söz ən çox heyvanların dabanı üçün işlənir” (Əskər, 2008: 157). B. Çobanzadənin təqdim etdiyi sözləri təhlil etmək üçün biz bəzilərdən ayrı-ayrılıqda bəhs etməyi uyğun sayırıq.

Bağırmaq sözünü T. Gülənsoy bağır+suk(/suh) şəklində ayırır və kökünün *bağır* leksemi olduğunu bildirir (Gülənsoy, 2007a: 102). Andreas Tietze sözün tarixən *bağarsuk//bağarsık//bağirsuk//bağirsak* formalarında təkamül etdiyini və kökünün *bağır* (ciyər,

köks və bağırsağ orqanlarında boşluğa verilən ümumi ad) lekseminə dayandığını göstərir (Tietze, 2002a: 260). İ. Z. Əyyuboğlu da *bağır* sözünü tarixən *qarın boşluğu* (əsas mənası: qarın boşluğunda olan) mənasında işləndiyini göstərir (Eyuboğlu, 1991: 65). Deməli, B. Çobanzadənin təqdimatı bu fikirlərlə üst-üstə düşür.

Sarımsaq sözü DLT-ə sarmusak//samursak formalarında işlənmişdir (Kaşğari, 2006, c.1: 98). Həmin şəkillərə diqqət yetirən T. Gülənsoy sözü *sar+ım+sak* formasında kök və şəkilçiyə ayıraraq metateza nəticəsində bu qəlibə düşdüyünü qeyd etmişdir: “Sarım – bir şeyi sarmaq deməkdir. Ancaq *sarımsaqın* təbii quruluşunun bir-birinin üzərinə sarılmış dişlər olduğu diqqətə alınarsa, ən uyğun variant kökün *sar* feilinə dayanmasıdır” (Gülənsoy, 2007b: 736-737).

İ. Z. Əyyuboğlu isə sözü *sarı+m+sak* şəklində hissələrə ayırır və buradakı *sarı* kökünü iki mənə ilə əlaqələndirir: 1) yetişdikdən sonra üzərini bürüdüğü təbii rəngi, yəni sarımtıl rəng (müəllif buna əsas önəm verir); 2) *bir-birinə sarılmaq* mənasında (Eyuboğlu, 1991: 584).

A. Zayakovsi'nin sözün kökünü *sar* feili ilə əlaqələndirməsini düzgün hesab etməyən türkiyəli alim Hasan Eren nədənsə bu sözün monqolcadan alındığını iddia edir (Eren, 1999: 356). Fikrimizcə, *sarımsaq* sözünün kökündəki *sar*, *sarım* morfemləri onun təbii quruluşu ilə bağlı olub, T. Gülənsoy'un da dediyi kimi, *bir-birinə sarılmış dişlər* mənası şəklində təqdimi daha ağırlıqdadır. Göründüyü kimi, B. Çobanzadə'nin mövqeyi öz elmi reallığını bu gün də saxlamaqdadır.

Yüksək sözü DLT-də kök olaraq *yüksə* (yüksəlmək, uzanmaq) şəklində verilmişdir (Kaşğari, 2006, c.4: 712). İ. Z. Əyyuboğlu leksemin *yük* (şişmək, qabarmaq, yuvarlanmaq, yığılmaq və s.) feil kökündən yarandığını göstərir, şəkilçi haqqında isə yazır ki, *-sək* şəkilçisi *-sak//sük* şəklində də tələffüz olunur. Bu şəkilçinin digər bir özəlliyi odur ki, artırıldığı kökə qabartma, böyümə mənalarını qazandırır (Eyuboğlu, 1991: 772). T. Gülənsoy da kökün *yüg//yük* olduğunu göstərərək yazır ki, yuxarı (*yüg+aru*) sözü də eyni kök və mənadan törəmişdir (Gülənsoy, 2007b: 1189). Bugün dilimizdəki *yüksək*, *yüksəl* sözlərinin morfem tərkibinə diqqət yetirəndə həmin leksik vahidin *yük//yüg* kökünə dayandığını düşünmək olar.

-çın, -çin şəkilçisi: *göyərçin*, *bildirçin*, *sığırçın*, *darçın*. Bu şəkilçi DLT-də nadir hallarda işlənmişdir: *balıqçın* (Əskər, 2008: 212). B. Çobanzadə'nin təqdim etdiyi sözlər bu gün sadə olsalar da, onların hər birinin fərqli etimoloji izahı vardır.

Göyərçin. Bu söz DLT-də *kökürçün* şəklində işlənmişdir (Kaşğari, 2006, c.3: 363). A. Tietze sözün arxaik formasını *gögərçin* şəklində qeyd edərək kökün *gögər//gövər* olduğunu, *-çin* şəkilçisinin isə heyvan və xüsusilə quş adlarına artırılan morfem kimi işləndiyini göstərir (Tietze, 2009b: 168). T. Gülənsoy leksemi *kög(kök)+ür+çün* şəklində hissələrə ayırır (Gülənsoy, 2007b: 399). İ. Z. Əyyuboğlu *göy* sözünün mavi rəng mənasını verib, *-ər* şəkilçisi ilə yaranan *göyər* sözündən *göyərçin* (yəni boynu, qanadları mavi, yaşıl kimi dəyişik rəngə malik olduğundan) isminin meydana çıxdığını bildirir (Eyuboğlu, 1991: 306-307).

Bildirçin sözünün kökü, dilçilərin ümumi fikrinə görə, *bildir/bıldır* lekseminə dayanır. T. Gülənsoy sözün arxaik formasının *buldursın* şəklində olduğunu göstərərək kökün Türkcədə omonimik mənə daşdığını qeyd edir: 1) bildir - ildə bir dəfə, əvvəlki il; 2) bıldır-bıldır – yağlı ət, ətləri sallanan. Ancaq müəllifin qənaəti budur ki, bildirçinlər köçəri quş olub, ildə bir dəfə gəldikləri üçün sözün kökü *bildir* (bir ildir) mənası ilə bağlıdır (Gülənsoy, 2007a: 141). A. Tietze isə əti yağlı, kök quş olduğu üçün “bildirçin”in *bıldır-bıldır* sözündən əmələ gəldiyini qeyd edir (Tietze, 2009a: 332). İ. Z. Əyyuboğlu yazır: “Yalnız payız aylarında görülüb ovlandığından, ildə bir dəfə, ya da bir il əvvəl görülən mənasında *bildir* sözündən meydana gəlmişdir. *-çin* şəkilçisi isə türkcələrdə aktiv işlənir” (Eyuboğlu, 1991: 89).

Sığırçın sözü DLT-də *sığırçık//sığırçuk* şəkillərində qeydə alınmışdır (Kaşğari, 2006, c.1: 482). T. Gülənsoy sözün *camış* mənasını verən “sığır”dan yarandığını qeyd edir (Gülənsoy, 2007a: 766). Ə. Dəmirçizadə də bu sözün *sığır* kökünə *-çin* şəkilçisinin (sığır içində olan quş mənasında) əlavə olunması ilə əmələ gəldiyini bildirir (Kazımov, 2009: 74). İ. Z. Əyyuboğlu isə

sözügədən leksik vahidin etimologiyasının sığ/sıq (qalın, yoğun, sıx, böyük) kökünə dayandığını, *-ır* şəkilçisi artırılmaqla da *sığır* ismi düzəltiyini qeyd edir (Eyuboğlu, 1991: 596).

Hər üç ismin tərkibinə görə etimoloji təhlili onu göstərir ki, B. Çobanzadənin arxaik *-çin* şəkilçisinin söz yaradıcılığında roluna münasibəti bugün də Türkoloqların elmi qənaətləri ilə səsləşir. Ancaq *darçın* sözünün tərkibinə görə təhlili ilə bağlı mülahizələr bir qədər fərqlidir.

Darçın sözünü (yunanca *kinnamomon*) Ə. Dəmirçizadə belə ayırır: *dar* – farsca *daru* (dərman); *çin* – *Çin* deməkdir, yəni Çin dərmanı (Kazımov, 2009: 74). A. Tietze də eyni mövqedən yanaşaraq nisbətən fərqli: *dar* – ağac, *çin* – Çinə aid formasında təhlil edir. Müəllif belə izah edir ki, cənubi Asiya mənşəli bir ağacın qabığından əldə edilən ədva olduğu üçün *darçın* sözünün mənası *Çin ağacı* deməkdir (Tietze, 2002a: 563). H. Eren də oxşar fikri səsləndirərək yazır ki, bu söz ərəbcədə *darşını*, Tibetçədə isə *dal çini* şəklində işlənir (Eren, 1999: 395). Biz də bu qənaətdəyik ki, *darçın* sözü Türk dillərinə fars dilindən keçmişdir və onun etimoloji təhlili göstərir ki, ləksem düzəltmə yox, mənşəcə mürəkkəb sözdür.

-ca², -ça² şəkilçisi: *qarınca, incə, qoca* və s. Bu şəkilçi məlum olduğu kimi, DLT-də, əsasən, əzizləmə-küçülmə mənalı isimlər yaratmışdır: *karın+ça – qarşıqa, ka+ça – qab*. Həmin şəkilçi ilə *neçə* və *barça* (bütün, hamısı) sözləri də düzəlmişdir (Əskər, 2008: 157). S. Cəfərov qeyd edir ki, bu şəkilçi müasir dilimizdə işlənən *-cıq⁴* morfeminin əski variantı olan *-caq, -cek, -coq, -çök* şəkilçisindən törəmişdir. Deməli, *-caq, -cek, -coq, -çök* şəkilçisindən müstəqil mənə xüsusiyyətlərinə malik iki cür: 1) *-cıq⁴* və *-ca²* şəkilçiləri törəmişdir (Cəfərov, 1960: 74). *Qarınca* (qarşıqa) sözünün də DLT-də *karınçak* (Kaşğari, 2006, c.1: 479) şəklində işlənməsi bunu sübut etmiş olur. Bu mənada, biz B. Çobanzadənin nümunə olaraq verdiyi sözlərin etimologiyası haqqındakı fikirlər üzərində dayanmaq istərdik.

Qarınca sözünü tərkibini T. Gülənsoy belə ayırır: *kar*<*kur* (kəmər, qurşaq)+*ın+ça* (küçülmə şəkilçisi) (Gülənsoy, 2007a: 469). İ. Z. Əyyuboğlu *qarınca* ləksemnin *qazmaq, eşmək, açmaq, oymaq, toplaşmaq* mənalarını verən *kar* kökündən yandığını qeyd edir. Müəllif yazır ki, bu gün Türk dilində “başım karıncalandı” (başım qarışdı), “tüfəğin namlusu karıncalandı” (tüfəngin lüləyində kiçik oyuqlar açıldı) kimi xalq deyimlərinin işlənməsi mənə etibarilə sözün həmin kökdən törədiyini göstərir (Eyuboğlu, 1991: 380). İ. Z. Əyyuboğlu’nun kökün mənası ilə bağlı verdiyi izahatlarda *qarıncaya* (qarışqa) aid əlamətlər olduğundan (oymaq, qazmaq, toplaşmaq) onun fikrini qəbul etmək olar.

İncə sözü DLT-də *yinçə* şəklində işlənmişdir (Kaşğari, 2006, c.3: 330). Bəzi qaynaqlarda bu sözün *yinç* – gücünü itirmək, zəifləmək sözü ilə *-ga* şəkilçisinin birləşməsindən törədiyi qeyd olunur (www.etimolojiturkce.com). İ. Z. Əyyuboğlu isə bu sözün qədimTürkcədə *tük, qıl* mənasını verən *in* (DLT-də *yin* şəklində verilib) sözündən meydana gəldiyini göstərir: yəni *incə - түк kimi nazik* (Eyuboğlu, 1991: 348).

Qoca sözü *yaşlı* mənasında istinad etdiyimiz mənbələrdə sadə söz kimi verilmişdir. T. Gülənsoy göstərir ki, Türkcədə *qoca//koca* sözünün üç mənası var: 1) ər, 2) iri, geniş 3) yaşlı (Gülənsoy, 2007a: 529). B. Çobanzadə sözün mənasını konkret olaraq açıqlamadığından, fikrimizcə, onun verdiyi *qoca* sözü *ər, həyat yoldaşı* mənasındadır. Çünki o dövrdə bu söz dilimizdə *ər* sözü ilə paralel işlənib: *Onun cadusunda mən bir hikmət görmüşəm ki, əgər istəsə, bu saatda mənə qocamdan boşadar* (Axundzadə, 2007: 55) T. Gülənsoy bu sözün əski Türkcədə *qoç* sözündən (*koç+a=koç* - erkək qoyun) törədiyini göstərir (Gülənsoy, 2007a: 529). Deməli, hər bir halda B. Çobanzadə’nin *qoca* sözündə *-ca* morfemini şəkilçi kimi düşünməsi fikri müasir tədqiqatlarda özünü doğrultmur.

-ğaul, -qaul, -ul, -ül, -vul, -vül şəkilçisi. B. Çobanzadə hazırda bu şəkilçinin izlərinə *qırqovul, qarovul* sözlərində rast gəldiyini qeyd edir. Müəllif vaxtilə bu şəkilçinin dövlət vəzifələrinə aid leksik vahidlərin yaranmasında fəal iştirak etdiyini bildirir: “Daha XIV-XV əsrlərdə (bu, monqolların hakimiyyəti dönməsinə təsadüf edir – E. P.) bir çox dövlət

məmurlarının ünvan və adlarında bu şəkilçinin rol oynadığını görürüz: *yasaul//yasavul, tutqaul//tutqavul, qaraul//qaravul, bukaul//bukavul, çəndavul*” (Çobanzadə, 2007c: 131).

R. Abdücəmilov da yazır ki, *-vul* və *-avul* şəkilçiləri feillərin sonuna artırılaraq peşə-fəaliyyət məzmunlu isimlər əmələ gətirir: *qaravul* (“qaramaq”dan – baxmaq, müşahidə etmək) – gözətçi, *bukavul* – saray xadimi, *tutqavul* (“tutmaq”dan – saxlamaq, buraxmamaq) – mühafizə, polis (Abdücəmilov, 2014: 215).

Qarovul, tutqavul və *yasavul* sözlərindəki kök və şəkilçi morfemləri rahat müəyyən etmək olduğundan biz *bukavul* və *çəndavul* sözlərinin təhlili üzərində dayanmaq istərdik.

B. Çobanzadə *bukavul* sözünün “səhiyyə məmuru” anlamında işləndiyini qeyd edir (Çobanzadə, 2007c: 99). Bu tarixizm “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (2013) də yer almışdır (s.106). Təəssüf ki, etimoloji lüğətlərdə biz bu söz haqqında heç bir məlumata rast gəlmədik. Qalib Günər bu sözün monqolcadan alındığını (*boqavul*) və *mübaşir* (əmrini yerinə yetirən məmur, müdir) mənasında işləndiyini yazır (Günər, 2010: 1439). M.Nağısoylu’nun da bir məqaləsində *bukavul* - *əsgəri birləşmə, əsgər bölüyü* mənasında izah olunub (Nağısoylu, 2013: 54).

H. Təhməzli Cəbrayıldakı *Bekəvil* toponimindən danışarkən B. Çobanzadəyə istinadən yazır ki, “tayfa başçısının daşdığı vəzifə zaman keçdikcə tayfanın adına çevrilmişdir. Və çox ehtimal ki, “Bekəvil” həm də şəxs adı kimi də işlənmişdir. Çünki tayfa adları əksərən tayfa başçısının adlarından əmələ gəlir” (Təhməzli, 2011: 29). Müəllif qeyd edir ki, Türkmən mənbələrində *bekevil* sözü xan üçün hazırlanan naharı əvvəlcədən dadmaq üçün yeməyə zəhər qatılıb-qatılmadığını müəyyənləşdirən şəxsə aid olunur.

Q. Günər və M. Nağısoylu’nun izahlarına, eləcə də B. Çobanzadənin bu qrupa aid verdiyi sözlər silsiləsinin ümumi mənzərəsinə nəzərən belə qənaətə gəlirik ki, *bukavul* sözü Monqol dilindən Türkcəyə daxil olub və hərbi termin olaraq işlənmişdir. “Tarix terminləri lüğəti”ndə bu söz hərbi termin kimi izah olunmuşdur: *Orta əsrlərdə bəzi Yaxın Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda hərbi vəzifə*. Əsasən, Elxanilər dönmündən (XIII) başlayaraq, baş əmirdən sonra orduda ən böyük vəzifə hesab edilib. O, orduda nizam-intizamı qoruyub, təyinatlarla, maaşların və yürüşlərdə ələ keçirilən qənimətlərin hərbi hissələr və əsgərlər arasında bölüşdürülməsi ilə məşğul olub (Balayev, 2017: 244).

B. Çobanzadə *çəndavul* sözünün izahını verməyib. Ancaq ehtimal etmək olar ki, bu da hərbi termdir və Monqollar dövründə dilimizə daxil olmuş sözlər sırasına daxildir. “Bukavul”dan fərqli olaraq bu sözə orfoqrafiya lüğətində rast gəlməsək də, H.Mirələmov’un “Sonuncu fəth” əsərində qarşımıza bir dəfə çıxdı: *İçəridə çəndavul adlanan əsgərlər papaqlarına bir, nəsaqçilərin başçısı üç xoruz lələyi taxmışdı* (193, s.465).

Osman Nədim Tuna *çəndavul* sözünün Monqolca mənasının *casus əsgər, dinləyici, qulaq verən* olduğunu göstərir. Bildirir ki, *çaqdavul//çaqdaul* və *çinqnaqul/çanquul* variantları olan bu sözün kökü Monqolca *çaqda/çinqla (gizlicə bilgi verən)* feilidir (Tuna, 1972: 211).

“Moğolca-Türkçe Sözlük”də “çagdagul” leksemi “bekçi, mühafiz, gözcü, jurnalcı, casus” mənalarında verilir” (Lessing, 2003: 256).

Əkrəm Gül “Baburnamə”də işlənmiş hərbi terminlərdən bəhs edərkən “çəndavul”un “ordunun arxasında gedən bölük, süvari” mənasında işləndiyini və *çağdavul, çandavul, çağdavul, çağdavul, çangdavul* kimi şəkillərini qeyd etmişdir. “Baburun verdiyi məlumata görə, qrupun əsas vəzifəsi bu idi: yuxu zamanı ordunun mühafizəsini həyata keçirmək” (Gül, 2014: 57)

-an² şəkilçisi: *arşlan//aşlan, dovşan, ilan, qaplan*. Bu şəkilçinin Azərbaycan dilində *yazan, qalan bilən* və s. kimi sözlərdə aktiv olduğunu qeyd edən B. Çobanzadə onun əski variantının *-ağan, -əyən* olduğunu yazır (Çobanzadə, 2007b:149). Azərbaycan dilinin tarixi inkişaf yolu da bunu göstərir. “Şübhəsiz ki, bu şəkilçi *-ğan, -gən* şəkilçisinin birinci samitinin

düşməsi nəticəsində törəmişdir. İndi də müasir oğuz qrupu türk dillərində *-an²* fonetik tərkibində çıxış edən sözdüzəldici şəkilçi digər türk dillərində *-ğan, -gən* fonetik tərkibinə malikdir” (Rəcəbli, 2006: 266). Əslində daha çox feili sifət yaradan bu şəkilçi DLT-də həm də bəzi əşya və heyvan adlarının, yəni substantivləşmiş isimlərin əmələ gəlməsində iştirak edir: *sıç+ğan – sıçan, taviş+ğan – dovşan, kösür+gən – köstəbəyin bir növü, sakır+kan – sıçovul, yoğur-kan – yorğan* və s. (Əskər, 2008:163).

Arslan//aslan. Bu sözün etimologiyası haqqında bu gün də fikir müxtəlifliyi vardır: a) L. Patrübani: ar=sıl “sarı”+ağ (canavar) – arsil – vəhşi, azgın; mənasında; b) V.Banq: arsil ilan ~ arıs ilan; c) A.Vamberi: arıs (güclü) +lan (vəhşi heyvan); ç) Q.Ramsted: ars (kükrəmək)+lan (şəkilçi); d) A.Şerbak: ar (şabalıdı)+sıl+an; e) N.Basakov: arsil+an şəkillərində təhlil edirlər (Gülənsoy, 2007a: 82). T. Gülənsoy bu leksemi Altaycadakı “arsıl aba” (ayı) sözü ilə əlaqələndirmişdir (Gülənsoy, 2007a: 83). A. Tietze və Türkiyə dilçisi Sevan Nişanyan sözü ars (boz, qəhvəyi)+lan (vəhşi heyvan) (Tietze, 2002a: 201) şəklində təhlil etmişlər. Hətta A. Tietze yazır ki, Türk dillərində *-lan* şəkilçisi ilə düzələn *ceyran, donuzlan* kimi heyvan adları da vardır. *r* səsinin zəif tələffüz olunması nəticəsində sonradan bu söz *aslan* şəklində də işlənməyə başlamışdır (Tietze, 2002a: 201).

İ. Z. Əyyuboğlu isə *arslan* sözünü nisbətən fərqli izah edir. O, *ars –Türkcə gəlincik* (heyvan adı) və *lunq – çincə ilan* sözlərinin birləşməsindən yarandığını qeyd edir. Tədqiqatçı fikrini belə əsaslandırır ki, gəlinciklə aslan tüklərinin rəngi baxımından bir-birinə bənzəyirlər. Və *as//ars* sözünün kökünə *əjdaha, canavar, qorxunc, yırtıcı* mənalarını verən *ilan* sözü artırılmaqla *arslan//aslan* sözü meydana gəlmişdir (Eyuboğlu, 1991: 40). Fikrimizcə, burada B. Çobanzadə N.Baskakovun yanaşmasına (arsıl+an) uyğun şəkildə *-an* morfemini leksik şəkilçi hesab etmişdir.

İlan sözünün mənşəyi və quruluşu ilə bağlı yanaşmalar fərqli tərzdə olsa da, mahiyyətə eynidir. Qarşımıza çıxan qaynaqlardan yalnız birində İ. Z. Əyyuboğlu *ilan* sözünün Türk dillərinə Çin dilindən *lunq/loon/yılan* şəklində keçdiyini və sonradan canlı xalq dilində *yılan//ilan* şəklinə düşdüyünü göstərir (Eyuboğlu, 1991: 756).

V. Banq və Q. Ramstedt sözün kökünün *yıl*(maq) feilinə dayandığını qeyd edirlər. T. Gülənsoy, U. O. Dəmirçi və H. Aydəmir də sözün *yılmaq (sürünmək)* feilindən yaranmasını təsdiq etmişlər. Ancaq şəkilçi məsələsində alimlərin fikirlərində nisbi fərqlər vardır. T. Gülənsoy şəkilçinin *-an*, U.Ö.Dəmirçi isə *-lan* (yıllan) olduğu qənaətindədirlər. Ancaq H.Aydəmir isə hər iki müəlliflə razılaşmayaraq, şəkilçinin *-qan* olmasını göstərir: “Burada şəkilçinin *-an* feildən isim yaradan şəkilçi olduğunu düşünən tədqiqatçı (T. Gülənsoy), güman ki, bunu DLT-də və Türkməncədə sözün ikinci hecasında *a* saitinin uzun olması ilə bağlayır” (Aydəmir, 2015: 48). Ə.Rəcəbli yazır: “Göytürk dilində *-an²* şəkilçisi feillərə artırılaraq onlardan həmin feilin leksik-semantik mənası ilə əlaqədar olan, feilin semantikasında ifadə edilən, hərəkəti icra edən, peşəsi həmin hərəkətlə bağlı olan mənasında isimlər əmələ gətirir: *yıl (sürünmək)+an=yılan, çık (yonmaq)+an=çıkan (daş yonan, nəqqaş)*” (Rəcəbli, 2006: 266).

-ın⁴ şəkilçisi: *yaxın, yoğun, burun, boyun, uzun*. Bu şəkilçi Qaraxani Türkcəsində daha fəal işlənir, onun vasitəsilə, əsasən, birhecalı feil kökündən isimlər yaranır: *axın, gəlin, bulun* (əsir) və s. (Əskər, 2008: 161). Həmçinin DLT-də əlamət, ölçü bildirən sözlər yaratması ilə də diqqəti çəkir. Məsələn: *kal+ın* (çox izdihamlı), *uz+un*, *yak+ın*, *tol+un* (dolmuş, bədirlənmiş), *tüz+üz* (abırlı), *ut+un* (alçaq) və s. (Əskər, 2008: 213).

Yaxın sözünün *yak//yax* feilindən yarandığını T. Gülənsoy, İ. Z. Əyyuboğlu və S.Nişanyan da təsdiq edirlər. İ. Z. Əyyuboğlu izahını belə verir: “*Yax* (yaxınlaşdırmaq)+ın=yaxın (yaxınlaşdırılmış olan)” (Eyuboğlu, 1991: 718).

Yogun leksemi ilə bağlı fikirlər də kökün *yoğ* sözünə dayandığını göstərir. İ. Z. Əyyuboğlu “*yoğ*”u isim kökü (qalınlıq, qatılıq, irilik) olaraq (Eyuboğlu, 1991: 759), S.Nişanyan isə feil kökü (*yoğ* - qabarmaq) kimi izah edir (Nişanyan, 2003: 953).

Burun və *boyun* sözlərinə gəlincə, bu sözlərin etimoloji təhlili onların sadə morfem olmasını göstərir. A. Tietze və T. Gülənsöy hər iki sözün Türk mənşəli sadə leksik vahid olduğunu qəbul edir (Tietze, 2002: 376, 400; Gülənsöy, 2007a: 164). İ. Z. Əyyuboğlu *boy* sözünü düzəltmə (*boy+un*) hesab etsə də, *burun* sözünün Türk dillərinə latıncadan (*pronus-önə çıxan, çıxıntı*) keçdiyini iddia edir. Farsçada bu sözün *birun* formasında işlənməsi müəllifdə onun Hind-Avropa mənşəli alınma ləksem olması qənaətini iddiaya çevirmişdir (Eyuboğlu, 1991: 98). G. Dörfer də *boyun* sözünün tarixən düzəltmə olması fikrindədir (Gülənsöy, 2007a: 164).

H. Eren isə “*burun*”u düzəltmə hesab edir və tarixən *bur* (qoxu vermək) feilindən yarandığını yazır: “Dialektlərdə işlənən *bura, bur* – qoxumaq, iy vermək, kökündən –un şəkilçisi ilə yarandığı məlumdur: *bur+un*. Türkcədə orqan adlarında –n şəkilçisinin tez-tez işlənildiyini görmək mümkündür: *alın, beyin, boyun, daban* və s.” (Eren, 1999: 64).

–aq² şəkilçisi: *ürək, ayaq, bilək, qulaq, kürək, ipək, yedək, sürək(li), otaq, oraq, bıçaq*. S. Cəfərov N. Dmitriyev və N. Baskakova əsaslanaraq, bu şəkilçinin qədim türkcədəki –*qaq, -kək* şəkilçisindən törədiyini yazır. Hətta müəllif qeyd edir ki, dilimizdə *udlaq* sözündəki –*laq* şəkilçisinin ğ<l səs əvəzlənməsi nəticəsində törədiyini söyləmək olar (Cəfərov, 1960: 87). Z. Tağızadə bu şəkilçidən bəhs edərkən yazır ki, *dodaq* sözündə a>o səs əvəzlənməsini də nəzərə alsaq, onun *dad(maq)* feilindən yarandığını görmək olar (Tağızadə, 1954: 122). DLT-də bu şəkilçi ilə müxtəlif sözlərin yarandığını görmək olar: *bıç+aq, quc+aq* və s. Biz B. Çobanzadə'nin nümunə olaraq gətirdiyi sözlərin bəziləri haqqında bəhs etmək istərdik.

Ürək sözünün *yür* kökü ilə bağlılığı haqqında dilçilər arasında ciddi fikir ayrılığı yoxdur. İ. Z. Əyyuboğlu sözün *yür* (yürümək, tərənəmək) kökündən yarandığını göstərərək yazır ki, “*yür* kökünün *yör* formasında tələffüzü, yürümək//yörümək feillərini yaratması dialekt dəyişikliklərinin nəticəsidir. Türkcədə ö//ü, və ü//ö səs dəyişməsi müşahidə ediləndir” (Eyuboğlu, 1991: 774). T. Gülənsöy isə *yür* sözünü isim kökü olaraq (iç, öz, mənlik mənalarında) dəyərləndirir (Gülənsöy, 2007b: 1194).

Bilək sözünü A. Tietze və T. Gülənsöy sadə söz kimi qəbul edir (Tietze, 2002a: 343; Gülənsöy, 2007a: 145). S. Nişanyan bu sözün kökünü *biləmək* (əlavə etmək, qoşmaq) feili ilə əlaqələndirsə də, T. Gülənsöy bu fikri qəbul etməyərək, əski Türkcədə belə bir feil olmadığını yazır (Gülənsöy, 2007a: 145). Qeyd edək ki, DLT-də *bilə* sözü bülövləmək və birgəlik mənalarında işlənmişdir (Kaşğari, 2006, c.4: 91). Birgəlik semantikasını nəzərə alsaq, fikrimizcə, buradakı *bil* kökü *birləşmək* mənasında (yəni əlin qola birləşən hissəsi) olub, *bilək* sözü də insan bədənində həmin mövqeyi ifadə edir.

Qulaq sözünün etimologiyası ilə bağlı fikirlər onun *qul/kul* kökünə dayandığını göstərir. DLT-də *kulkak//kulxak* şəkillərində işlənən bu sözü İ. Z. Əyyuboğlu *qol* (qollamaq, qorumaq mənasında) kökü ilə əlaqələndirir. Bildirir ki, söz Asiya Türkcəsində də *kolğak, kolqak* şəklindədir (Eyuboğlu, 1991: 445). T. Gülənsöy və H. Eren bu ləksemin *əşitmək* mənasında olan *qul* sözü ilə –*qak* şəkilçisinin birləşməsindən yarandığını qeyd edirlər (Gülənsöy, 2007a: 477; Eren, 1999: 262).

Kürək sözünün B. Çobanzadədə hansı mənada verildiyi bir qədər qaranlıq qalmışdır. Çünki *kürək* sözü dilimizdə, əsasən, üç mənada: *bədən üzvü, avar* və *təsərrüfat aləti* mənalarında işlənir. İnsanın bədən üzvü kimi lüğətlərdə bu sözün etimologiyasının düzəltmə olması göstərilir. Ancaq onun *torpaq* və s. *atmaq üçün ağacdan düzəldilmiş uzun dəstəklili alət* mənası ilə bağlı təhlillərə rast gəlmək mümkündür. T. Gülənsöy sözü *kürək* şəklində tərkib hissələrinə ayırır (Gülənsöy, 2007a: 591). İ. Z. Əyyuboğlu onun *kürəmək* feilindən (uzaqlaşdırmaq, atmaq) yəni, *torpağı, palçığı kürəmək* mənəsindən yarandığını göstərir (Eyuboğlu, 1991: 458). Azərbaycan dilində bu feil *kürümək* şəklində işlənir. Bu meyara əsaslanaraq, onda *kürək* sözünün tarixən düzəltmə olması haqqında B. Çobanzadənin yanaşması düzgündür.

Yedək sözü Türk dilində “lazım olanda istifadə edilmək üçün daha çox ayrılmış hissə, parça, əlavə hissə” mənasında işlənir. İ. Z. Əyyuboğlu və T. Gülənsoy bu sözün *yet* (yetişmək, bəs etmək) feilindən yarandığını düzgün olaraq qeyd edirlər (Eyuboğlu, 1991: 744; Gülənsoy, 2007b: 1106).

Sürək(li) sözü müasir Türk dilində *ardı-arası kəsilmədən, uzun sürən, qalıcı*, mənasında işlənir. İ. Z. Əyyuboğlu bu sözün *sür* feilindən yarandığını göstərir. *Sür* feilindən *sürə* (*zaman, vaxt*) sözü, *sürə* ləksəmindən də *sürək* və *sürəc* sözləri meydana gəlmişdir ki, *sürəkli* sözü həmin prosesin nəticəsində yaranmışdır (Eyuboğlu, 1991: 615).

İpək sözünü də tədqiqatçılar: A. Tietze, T. Gülənsoy və İ. Z. Əyyuboğlu *ip* və *-ək* morfemlərinə ayıraraq təhlil edirlər (Tietze, 2009b: 403; Gülənsoy, 2007a: 437; Eyuboğlu, 1991: 354). A. Tietzenin fikrincə, *ip* sözünə kiçiltmə məzmunu yaradan *-ək* şəkilçisinin artırılması ilə *ipək* (yəni incə ip) sözü yaranmışdır (Tietze, 2009b: 403).

Digər üç sözün – *bıçaq*, *oraq*, *otaq* sözlərinin izahını da Ş. Samiyə əsaslanaraq vermək istərdik. Müəllif haqlı olaraq, *bıçaq* sözünün *biçmək*, *oraq* sözünün *oramaq* (torpaqdan xəndək qazmaq, oraqla biçmək) feillərindən, *otaq* sözünün də *ot//od* (içində od yandırılan sığınacaq və ya oturmaq) ləksəmindən yarandığını göstərir (Şəmsəddin, 2015: 130; 946). Ancaq İ. Z. Əyyuboğlu *otaq* sözünün kökünün *oturmaq* feilindən əmələ gəlməsi qənaətindədir (Eyuboğlu, 1991: 515). Bəhs olunan şəkilçinin feillərdən isim yaratdığını nəzərə alsaq, bu fikrin doğru olduğuna şübhə qalmır.

-laq² şəkilçisi: *gömlək*, *göbələk*, *çömlək*. Müəllif göstərir ki, dilimizdə bu şəkilçi az işlək olsa da, həmin sözlərdə artıq arxaikləşmişdir. (Çobanzadə, 2007b: 115). S.Cəfərov qeyd edir ki, bu şəkilçinin tərkibində olan **-la²** şəkilçisi *qışlaq*, *duzlaq*, *işlək* kimi sözlərdə öz mənə çalarını mühafizə eləsə də, *dayaq*, *çaylaq* kimi sözlərdə tamamilə itmişdir (Cəfərov, 1960: 67). F.Zeynalov isə *çıplaq*, *şapalaq*, *yaplaq* sözlərinin tərkibində bu şəkilçinin arxaikləşdiyini qeyd edir (Zeynalov, 2008: 82). B. Çobanzadənin təqdim etdiyi hər üç sözdə də şəkilçi daşlaşmışdır.

Göbələk sözünü İ. Z. Əyyuboğlu Türk mənşəli söz saymır. O bildirir ki, *göbələk* rumınca *khopili* (balaca uşaq) sözündən olub, Türk dillərində *kopele~göbələk* şəklində işlənmişdir (Eyuboğlu, 1991: 285). H.Eren bu sözü tərkibcə *göbək+lək* şəklində ayıraraq yazır: “Türkcədə *göbək* bir çox yerlərdə *mantar* (yəni göbələk – E.P.) anlamına gəlir. “Göbək”in *mantar* mənasını verməsi onun göbəyə bənzəməsi ilə bağlıdır. Bataqlıq çayıralarında bitən *mantar* növünə “quzu göbəyi” adının verilməsi də bu baxımdan düşündürücüdür” (Eren, 1999: 157). T. Gülənsoy sözün arxaik formasının gövələk//kökələk olduğunu qeyd edərək sözü tərkibcə belə ayırır: *göv//kök+əl+ək* (Gülənsoy, 2007a: 373). Ancaq müəllif bu yanaşmasını açıq şəkildə ifadə etmir. Bizcə, B. Çobanzadə *göbələk* sözünün “göbək”dən yarandığı qənaətində olaraq buradakı *-lək* şəkilçisini də arxaik saymışdır.

Gömlək//*köynək* sözünün *dəri* mənasında olan *gön* ləksəmindən yarandığını aydın şəkildə görmək mümkündür. İ. Z. Əyyuboğlu, A. Tietze və T. Gülənsoy bu sözü *köñ//köm+lək* şəklində təhlil edirlər (Eyuboğlu, 1991: 288; Tietze, 2002a: 173; Gülənsoy, 2007a: 380). Ancaq H.Eren bu sözün kökünü *könül* sözü ilə bağlayır: “Türkcə *köñül*//*göñül* sözündən yarandığı məlumdur. Sonra velyar **n** samiti **m** səsinə keçmişdir” (Eren, 1999: 159). Dilimizdəki *köynək* sözü də “*gömlək*”dəki səs dəyişməsinin nəticəsidir.

Çömlək torpaqdan hazırlanmış qab deməkdir, dulusçuluq terminidir. Bu söz “İbn Mühənnə lüğəti”ndə *çümlək* şəklində verilmişdir (İbn Mühənnə, 2008: 83). T. Gülənsoy bu sözün əski şəklinin *çöñək* (dolça) olduğunu qeyd edərək yazır ki, *çon* (budaqsız ağac gövdəsi) sözü ilə *-lak* (isimdən isim düzəldən) şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Dildə buna uyğun *çoplak* (çop – ağacdan hazırlanmış su qabı) sözü də vardır (Gülənsoy, 2007a: 254).

A. Tietze sözün *çölmək*//*çömlək* şəkillərini verərək, *torpaqdan hazırlanmış qab* mənasında işlədiyini göstərir (Tietze, 2002a: 534). H. Eren bu sözün quruluşca *gömlək* ləksəmi ilə bənzərliyini yazsa da, kökünün məlum olmadığını göstərir (Eren, 1999: 97). İ. Z. Əyyuboğlu

da sözün kökünün *çöl* olduğunu, ancaq mənasını dəqiqləşdirməyin mümkün olmadığını yazır: “Çömlək”in yazılı qaynaqlarda XIV əsrdən bu tərəfə işlənməsi onun qədim söz olduğunu göstərir. Bu sözün *çökmək* feilindən yarandığını söyləyən bir sıra fikirlər vardır. Digər tərəfdən, bu söz “Bürhani-Qatı”da *çölmək* şəklində verilib. “Qamusi-türk”ün müəllifi də eyni fikri səsləndirir. Onda ortaya belə nəticə çıxır: *çömlək* sözü “çölmək”dən yarandığına görə, *çölmək* feili ilə əlaqəli olduğuna görə k>l səs yerdəyişməsi baş vermiş, *çölmək*/*çömlək* ortaya çıxmışdır. Ancaq *çöl* sözünün mənası məlum deyildir” (Eyuboğlu, 1991: 154).

Maraqlıdır ki, bu söz “saxsı qab” mənasında Azərbaycan dilinin bir sıra dialektlərində: *çölmə* şəklində Culfa, *çölməx* şəklində Gədəbəy, Şərur, Ordubad, və *çölməg* şəklində (həm də dibçək mənasında) Salyan, Cəlilabad şivələrində işlənir (ADDL, 2007: 106).

-ıq⁴, -q, -k şəkilçisi: *üzük, əksik, yazıq*. Bu şəkilçi vasitəsilə, əsasən, feillərdən adlar əmələ gəlir. DLT-də *təp+ik, kon+uk* (qonaq), *bıç+uk* (bir şeyin yarısı), *yit+ük* (itən əşya) və s. sözlər yarandığını görmək olar. Ə.Rəcəbli yazır ki, Orxon-Yenisey abidələrinin dilində də bu şəkilçi vasitəsilə yaranmış bir çox leksik vahidlər vardır: *ayık* (fərman), *yazıq* (günah), *keyik* (tullana-tullana qaçan), *arık, irak, artuk* və s. (Rəcəbli, 2006: 248). E. Sevortyana görə, “-ik forması arxaikdir. O, prosesin adı yaxud prosesin nəticə əlaməti mənalı əsaslardan hərəkətin nəticəsi, aləti, əşyası və məkanı mənalı sözlər əmələ gətirir” (Sevortyan, 1962: 182).

Üzük sözünü H.Eren *halqa* mənasını verən *yüz* ismi ilə əlaqələndirir, -ük morfemini isə kiçiltmə məzmunu yaradan şəkilçi hesab edir. Müəllif yazır ki, *yüz* kökü tuva, xakas və karaqas dillərində *çūs* şəklində orqan (yəni insanda və onurğalılarda gövdə sümüklərini uc-uca birləşdirən yer) mənasında işlənir (Eren, 1999: 462). T. Gülənsoy isə *yüz* kökünün bədən üzvü mənasında olduğunu yazır (Gülənsoy, 2007b: 1200).

Əksik sözü ilə bərabər dilimizdə *əksil*(mək) feili işlənsə də, hər iki sözdəki -k və -l şəkilçiləri dilimiz üçün arxaikləşmişdir. *Əksü*(mək) və *əksük* sözləri DLT-də də işlənmişdir. A. Tietze və T. Gülənsoy bu sözün *əksü*//*əqsü* feilindən yarandığını düzgün qeyd edirlər (Tietze, 2002a: 703; Gülənsoy, 2007a: 326). İ. Z. Əyyuboğlu isə sözün tarixən *ək* kökündən əmələ gəldiyini, -si//sü yönəlmə şəkilçisi ilə yaranmış *əksi* sözünə -k şəkilçisi artırmaq yolu ilə düzəldiyini qeyd edir (Eyuboğlu, 1991: 225).

-li şəkilçisi: *gizli, bəlli*. B. Çobanzadə yazır ki, bu şəkilçi “şimal türk ləhcələrinin çoxunda -lıq, -lık şəklində bulunur. Cənub və şimal şivələrinin bəzilərində -lıq, -lık-in sonundakı “q” və “k” düşərək, yeni leksik şəkilçi meydana gəlmişdir” (Çobanzadə, 2007c: 114).

Gizli sözü ilə bərabər dilimizdə *gizlən, gizlət* sözlərinin də işlənməsi kökün *giz* olmasını aydın şəkildə göstərir. İ. Z. Əyyuboğlu *giz* kökünün əski türkcədə *qutu, torba, sandıq* mənalarında işləndiyini qeyd edir (Eren, 1999: 284). A. Tietze və T. Gülənsoy da kökün *kiz* formasında *sandıq, boğça, qutu* anlamında olduğunu göstərirlər (Tietze, 2009b: 161; Gülənsoy, 2007a: 372). Z.Tağızadə yazır ki, tarixən bu söz müstəqil mənaya malik olmuşdur və bəzi hallarda dialektlərdə də işlənir (Tağızadə, 1954: 121). Beləliklə, müəlliflərin qənaəti odur ki, *gizli* sözü -li isimdən sifət düzəldən leksik şəkilçi vasitəsilə yaranmışdır.

Bəlli sözü “gizli”nin antonimi olaraq işlənməkdədir. Tədqiqatçılar bu sözün “bəl” (işarə, nişan, iz, damğa) kökündən -li leksik şəkilçisi ilə yarandığını doğru olaraq qeyd edirlər (Eren, 1999: 84; Tietze, 2002a: 311; Gülənsoy, 2007a: 131). Deməli, B. Çobanzadənin hər iki söz haqqındakı fikirləri bugünkü elmi qənaətlərlə üst-üstə düşür.

-gə, -kə şəkilçisi: *ölkə, kölgə*. S. Cəfərov bu şəkilçinin -gək, -kək şəkilçisinin törməsi olduğunu qeyd edərək yazır: “... getdikcə öz məhsuldarlığını itirir, bəzən sözün tərkibinə qarışaraq yox olması hadisəsi müşahidə edilir; məsələn, *qabırğa* sözü *qapır-ğa* ünsürlərindən əmələ gəlmişdir” (Cəfərov, 1960: 87). Bu şəkilçi vasitəsilə DLT-də də bir çox sözlərin yarandığını görürük: *kapğa* – darvaza, *bilgə* - alim, *ögə* - müşavir, *karğa* – qarğa, *yumurtğa* – yumurta və s.

Ölkə sözünün mənşəyi ilə bağlı fikir sabitliyi yoxdur. T. Gülənsoy onu sadə leksem kimi qəbul edir (Gülənsoy, 2007b: 990). S.Nişanyan bu sözün monqolcadan *üligə//öligə* şəklində gəldiyini və *üli* (pay, hissə) kökündən törədiyini qeyd edir (Nişanyan, 2003: 903). İ. Z. Əyyuboğlu da əski Türkcədə *ül* (bölmə, hissə pay) kökündən yarandığını bildirir (Eyuboğlu, 1991: 698). E. Sevortyan və G. Dörferə görə isə Monqolcadan alınmışdır. H.Eren yazır ki, bu söz qədim Türkcədə qeydə alınmayıb (Eren, 1999: 427).

Kölgə sözünün əski variantının *köligə* şəklində olduğunu qeyd edən A. Tietze onun *ışığı görünməyən yer* mənasını verdiyini göstərir (Tietze, 2009b: 170). T. Gülənsoy tarixən *köligə* şəklində olan bu sözün kökünün *köl* (toplanmaq) feilindən *-ig+ə* şəkilçiləri vasitəsilə yarandığını qeyd edir (Gülənsoy, 2007a: 378). S.Nişanyan sözün *qaralmaq, kölgələnmək* mənasını verən *köli*(mək) feilindən yarandığını göstərir (Nişanyan, 2003: 297). İ. Z. Əyyuboğlu yazır ki, onun əski qaynaqlarda *kül//köl* (xəyal, kölgə mənasında) kökündən yaranması ilə bağlı fikirlər vardır, ancaq əslində bu söz *göl* (su hövzəsi) kökü ilə bağlıdır “Bizcə, *gölgə* ilə *göl* sözləri eyniköklüdür. Bu eyniköklülüyn qaynağı da gölün, suyun sərinlədici, istiliyin ağır təsirini, yorucu təziqini aradan qaldırmaq xüsusiyyətindədir. Göl yanında, su kənarında sərinlədici xüsusiyyətin varlığı səbəbi ilə *göl* ilə *kölgə* əlaqəlidir. O cümlədən Türklərdə *axar su kədəri aparar* deyimi də vardır. Bu səbəbdən *kölin* kölgəyə yaxınlığı təbiidir” (Eyuboğlu, 1991: 287). Göründüyü kimi, *göl* və *kölgə'nin* sərinlədici xüsusiyyəti müəllifdə belə qənaət hasil etmişdir. Ancaq bu fikrə uyğun belə bir fərziyyə də demək olar ki, kölgə həm də bir şeyin əks olunmasıdır, yəni ağacın kölgəsi onun əksidir. Ola bilər ki, qədim dövrdə gölə, suya baxan adamlar öz əksini suda görərək bu bənzətmə ilə həmin sözü işlətməmişlər.

-taq, -tuq, -tığ şəkilçisi: *yaltaq, qoltuq, yastıq*. B. Çobanzadə yazır ki, bu şəkilçi Azərbaycan dilində öz işləkliyini itirmişdir (Çobanzadə, 2007c: 121). Bu şəkilçi DLT-də də qeyri-məhsuldarlığı ilə diqqət çəkir: “İsmdən isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir. “Divan”da çox az təsadüf edilir: *kıl+tık* (saçda olan kəpək), *kol+tuk* (qoltuq)” (Əskər, 2008: 156).

Yaltaq sözünün *yal* kökündən yaranması haqqında təsəvvürlər daha genişdir. T. Gülənsoy kökü əski Türkcədə *yalğa* – *yalamaq* feilinə bağlayır (Gülənsoy, 2007b: 1048). Qeyd edək ki, DLT-də *yalğa* (yalamaq), *yalğat* (yalatmaq, uddurmaq) feilləri işlənmişdir (Kaşğari, 2006, c.4: 642). İ. Z. Əyyuboğlu sözün kökünün *yal* (itin yalını yediyi yalaq) ismindən yarandığını yazır (Eyuboğlu, 1991: 722). *Yal* sözünü T. Gülənsoy “heyvanlar üçün un və kəpəkdən hazırlanmış yemək”, ancaq əski Türkcədə *maaş, məvacib* mənalarında da işləndiyini bildirir (Gülənsoy, 2007b: 1041). İzahlardan da görünür ki, hər bir halda *yaltaq* sözünü *yal* kökü ilə əlaqələndirmək imkanları vardır.

Yastıq sözü orta Türkcə və əski qıpçaqçada *yastuq* şəklində işlənmişdir. H. Eren sözün *yasta* (dayamaq) feili və *-k* şəkilçisi ilə düzəldiyini göstərir. Ancaq o, sözün kökünü *yat* feilinə bağlayanlarla razılaşmır: “M. Rəsənen və G. Dörfer kimi dilçilərin sözün *yat* kökündən *-sıq* şəkilçisi vasitəsilə yaranması ilə bağlı iddiaları yanlışdır. Bu iddiaya görə, *yatsıq* forması metateza yolu ilə *yastıq* olmuşdur. Ancaq əski Türkcədə *yatsıq* şəklinə rast gəlinməmişdir” (Eren, 1999: 443). T. Gülənsoy sözün *yasta* (yastıq dayamaq, yaslanmaq) feilindən əmələ gəldiyini göstərir (Gülənsoy, 2007b: 1082). İ. Z. Əyyuboğlu sözün *yas*(maq) feilindən (dirəmək, dayamaq) yarandığını qeyd edərək yazır ki, bu kökdən *yaslanmaq* feili də törəmişdir və *yastıq* da *yaslanılan, dayanılan* əşya anlamını verir (Eyuboğlu, 1991: 735). DLT-də *yasta* (yastı qoymaq), *yastal* (söykənmiş), *yasul* (yastı və yastı nəsnə), *yastık* sözlərinin işlənməsi kökün *yas* olması haqqında dəqiq təsəvvür yaradır.

-çiq, -çək şəkilçiləri: *palçıq, göyçək, çiçək*. Dilimizdə *-caq²* şəkilçisi *-cıq⁴* şəkilçisindən daha qədim olub, S.Cəfərovun da qeyd etdiyi kimi, mənşəyi etibarilə onların ilkin variantını təşkil edir. Başqa Türk dillərində *-çaq²* (şor və oyrot), *-saq²* (başqırd), *-şaq²* (qaraqalpaq) kimi fonetik tərkibdə özünü göstərən bu şəkilçi semantik cəhətdən dilimizdə özünə mənə xüsusiyyəti kəsb etmişdir (Cəfərov, 1960: 74-75). DLT-də də bu şəkilçi vasitəsilə *orunçak* (əmanət),

kabırçak (tabut), *sığırçık* (sığırcın), *pürçək* (birçək), *karınçak* (qarışqa) və s. kimi sözlər yaranmışdır.

Palçıq sözünün də etimologiyası ilə bağlı fikirlər sabit deyildir. DLT-də *balçık* (oğuzca) şəklində işlənmişdir (Kaşğari, 2006, c.4: 68). İ. Z. Əyyuboğlu sözün ilk variantının *balçıq* şəklində olduğunu və Monqolca *bal* (arı yağı) sözündən tördəyini iddia edir. Buradakı *-çık* şəkilçisinin isə kiçiltmə məzmunu yaratması (balçık – bal kimi yapışqan torpaq, çamır) fikrini irəli sürür (134, s.68-69). N. Poppe və K. Menqes də *bal* morfeminin Monqolcadan gəldiyini bildirirlər (Eren, 1999: 35). A. Tietze “palçıq”ı *yapışqan çamır* mənasında izah edir (kökünü göstərməsə də, məna izahı onun *bal* kökü ilə yaxınlığı fikrini önə çəkir) (Tietze, 2002a: 270). T. Gülənsoy isə DLT-yə istinad edərək leksemin tarixən *bal(ı)k+aç>balçak* şəklində təkamül etdiyini bildirir (Gülənsoy, 2007a: 108). H.Eren yazır ki, söz oğuzca və əski qırçaqca *balçık* şəklində olub. Tarixən oğuzca *balık* (çamır) sözündən *-aç* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmişdir. *Balkaç* şəklində olan leksem sonradan metateza nəticəsində *balçak* formasına düşmüşdür. Monqolcadakı *balçığ* sözü də Türk dillərindən alınmışdır (Eren, 1999: 35).

Göyçək sözü tarixən *gökçək//göğçək* şəkillərində olub (Tietze, 2009b: 170). T. Gülənsoy onun kök//gök sözündən *-çə+k* şəkilçisi ilə yarandığını və üç mənada (göylə bağlı olan, göy rəngi və gözəl) işləndiyini göstərir (Gülənsoy, 2007a: 377). DLT-də *gök* sözünün səma, göy rəng və şəhərin ətrafını bürüyən yaşıl bölgə mənaları verilmişdir (Kaşğari, 2006, c.4: 323). Bu faktlardan çıxış edərək *göyçək* sözünün *göy* kökündən yaranması ehtimalının doğruluğunu düşünmək olar.

Çiçək sözünü A. Tietze əski Türkcədə *çəçək* şəklində sadə morfem kimi təqdim edir (Tietze, 2002a: 514). T. Gülənsoy bu leksemi *çəç//səç+ək* morfemlərinə ayırır, ancaq kökünün mənasını izah eləmir (Gülənsoy, 2007a: 240). İ. Z. Əyyuboğlu isə heç bir izahat vermədən bu sözün fars mənşəli olduğunu iddia edir. Ən yaxşı açıqlamanı isə H.Eren vermişdir: “Əski və yeni dialektlərdə *səç* (>səş - >şəş) kökü *açmaq*, *çözmək* olaraq işlənir. Buna görə də *çəçək* törəməsi də *seçək>çəçək* (>şəşək) formalarını almışdır. Farscaya da türk dillərindən keçmişdir” (Eren, 1999: 92).

-sa şəkilçisi: *axsa*. A. Tietze və T. Gülənsoy DLT-yə istinadən sadə morfem kimi sözün *aksa//axsa* şəkillərini verir (Tietze, 2002a: 113; Gülənsoy, 2007a: 56). İ. Z. Əyyuboğlu isə sözün *ağ* (çıxma, sürüşmə, sapma) kökündən gəldiyini və *-sa* şəkilçisi ilə “ayağa qalxmaq istəyi” mənası ifadə etməsini bildirmişdir. Müəllif göstərir ki, *susamaq* feilindəki *-sa* şəkilçisi də “su istəmək” mənasını yaratmışdır (Eyuboğlu, 1991: 20). E. Sevortyan da *-sa* şəkilçisinin qoşulduğu sözlərdə *istəmək* mənası yaratdığını göstərir: *körsə* (mək) - göstərmək - görmək istəmək, *kopsa*(maq) – çıxmaq istəmək, *satsa*(maq) – satmaq istəmək və s. (Sevortyan, 1962: 299).

-xa şəkilçisi: *arxa*. E. Sevortyan bu şəkilçini *-qa*, *-qi* şəkilçisinin fonetik variantı hesab edərək, *ovxamaq* və *çalxamaq* sözlərinin yaranmasında iştirak etdiyini göstərir (Sevortyan, 1962: 244). Bu söz əksər lüğət və mənbələrdə sadə söz kimi izah olunmuşdur (Tietze, 2002a: 196; Gülənsoy, 2007a: 78). T. Gülənsoy sözün etimologiyasını “ark (?) + a” (-a – yön, istiqamət bildirən şəkilçi) şəklində göstərsə də, kökün mənasını izah edə bilməmişdir. S.Nişanyan *ar* kökünün tarixən “gedilən yerə zidd istiqamət” mənasında olduğunu yazmışdır (Nişanyan, 2003: 48). Bir neçə qaynaqda da bu leksemin mənası bəlli olmayan *ar* sözü ilə *-ka* şəkilçisindən yarandığı iddia olunur (<https://www.etimolojiturkce.com>).

-tir şəkilçisi: *gəltirmək* (*gətirmək*). Bu şəkilçi qədim Türk yazılı abidələrinin dilində feildən feil yaradılmasının bir neçə tipində iştirak edir ki, bunlardan ikisi Türkoloji ədəbiyyatda qeyd edilmişdir: a) bu morfem təsirsiz feillərdən təsirli feillər yaradır (*öldür*, *güldür*, *çimdir* və s.); b) təsirli feillərdən isə icbar növ yaradır (*yazdır*, *aldır* və s.). A.Kononov onun icbar növün iki şəkilçisinin birləşməsindən (t+ir) əmələ gəldiyini söyləyir (166, s.200) Ə.Rəcəbli yazır ki, göytürk dilində bu şəkilçi yalnız bir feil kökünə artırılıb və yeni leksik-semantik mənalı feil əmələ gətirib: *kil* (gəlmək) – *kiltür* (gətirmək). Bu yeni əmələ gələn mənənin nə feilin təsirlilik-

təsirsizlik, nə də feilin növ katerqosiyasına daxil var (Rəcəbli, 2006: 322). T. Gülensoy *gətirmək* sözünün kökünün *kəl//gəl* (gəlmək) olduğunu qeyd edir: keltür<ketür (Gülensoy, 2007a: 367).

Aparılan araşdırmadan görüldüyü kimi, B. Çobanzadənin haqqında bəhs olunan sözlərin mənşəyi ilə bağlı yanaşmalarının böyük hissəsi bugünkü tədqiqatlarda da öz təsdiqini tapmışdır. Alimin söz yaradıcılığı ilə məsələləri ilə bağlı fikirləri bu gün də aktuallığını saxlamaqdadır.

Ədəbiyyat

ABDUJEMİLEV, R. (2014). Predposilki Stanovleniya Yazıka Perepiski Kırımşkogo Hanstva v Zolotoordınskih Yarılkah. *Uçyonıye Zapiski Tavriçeskogo Naçionalnogo Universiteta İmeni V.İ.Vernadşkogo. Seriya "Filologiya. Soçialnıye Kommunikaçii"*. T. 27 (66), № 3, c. 212–220.

AHUNDZADE, M.F. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. 3 ciltte. 1. Cilt, Bakü: Şerg-Gerb.

ASKER, R. (2008). *M.Kaşğari ve Onun "Divanı Lügat-it-Türk" Eseri*. Bakü: MBM Yayınları.

AYDEMİR, H. (2015). "Yılan" Sözcüğünün Etimolojisi Üzerine Bir Not. *Eski Türkçeden Çağdaş Uygurcaya*. Konya: Kömen Yayınları, s. 43-53.

Azərbaycan Dilinin Diyalektoloji Lügati (ADDL). (2007). A-Z, A.Ahundov, G.Kazımov ve S.Behbudov'un redaktesi ilə. Bakü: Şerg-Gerb Yayınları.

BALAYEV, A. (2017). *Tarih Terimleri Lügati*. Bakü: Altun Kitap Yayıncılık.

CAFEROV, S. (1960). *Azərbaycan Dilinde Söz Yaradıcılığı*. Bakü: ADÜ Yayınları.

ÇOBANZADE, B. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. 5 Ciltte, 1. C., Bakü: Şerg-Gerb Yayınları.

ÇOBANZADE, B. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. 5 Ciltte, 4. C., Bakü: Şerg-Gerb Yayınları.

ÇOBANZADE, B. (2007). *Seçilmiş Eserleri*. 5 Ciltte, 5. C., Bakü: Şerg-Gerb Yayınları.

GÜL, E. (2014). "Babürname"de Geçen Askeri Terimler Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları. Belleten*. TDK, 62, s. 27-103.

EREN, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. 1. Baskı. Ankara: Bizim Büro Basımevi.

EYUBOĞLU, İ. Z. (1991). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. 2. Baskı. İstanbul: Sosyal Yayınlar.

GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. 2 Ciltte, I C., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. 2 Ciltte, II C., Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

GÜNER, G. (2010). Kıpçak Türkçesindeki Meslek Adları Üzerine İçerik ve Yapı Bakımından Bir Sınıflandırma Denemesi. *International Periodical for Languages. Literature and history of Turkish of Turkic*. s. 1217-1448.

İbn Mühenna, S.C. (2008). *Hilyetül-İnsan ve Helbetül-Lisan* (Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Tefvik Hacıyev). Bakü: Kitab Alemi Yayıncılık.

KAŞĞARİ, M. (2006). *Divanı Lügat-it-Türk*. (Yayına Hazırlayan: Prof. Dr. Ramiz Asker). IV Ciltte. I, II, III, IV c., Bakü: Ozan Yayıncılık.

KAZIMOV, G. (2009). *Seçilmiş Eserleri*. 10 Ciltte, VII C., Bakü: Nurlan Yayıncılık.

LESSING, F. D. (2003). Moğolca-Türkçe Sözlük1,2, (Çeviren: Günay Karaağaç), Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

MİRELEMOV, H. (2012). *Sonuncu Fateh*. Triloji. Bakü.

NAĞISOYLU, M. (2013). Orta Asr Azərbaycan-Türk Tercüme Eserlerinin Seciyevi Dil Hüsusiyyətləri. *Orta Asr Elyazmaları ve Azərbaycan Medeniyeti Tarihi Problemləri Mövzusunda XIII Respublika Elmi Konferansının Materiyalləri*. Bakü: İlim ve Təhsil Yayıncılık, s. 49-58.

NİŞANYAN, S. (2003). *Sözlerin Soyağacı – Çağdaş Türkçenin Kökenbilim Sözlüğü*. 2. Baskı. İstanbul: Adam Yayınları.

RECEPLİ, E. (2006). *Göktürk Dilinin Leksikası*. Bakü: Nurlan Yayıncılık.

SEVORTYAN, E. (1962). *Affiksı Glagolobrazovaniya v Azerbaydjanskom Yazıke*. Moskva: İzdadelstvo Vostoçnoy Literature.

SEYDAMETOVA, N. (2014). Problemi Morfemiki i Slovoobazovaniya v Linqvistiçeskih Trudah Bekira Çoban-zade. *Şidniy Svit*, c. 71-75.

SEYİDOV, Y. (2006). *Azərbaycan Dilinin Grammatikası (Morfoloji)*. Bakü: BDÜ Yayınları.

ŞEMSEDDİN, Sami. (2015). *Kamus-ı Türki* (Yayına hazırlayan: Paşa Yavuz Arslan). Ankara: Türk Dil Kurumu.

TAĞIZADE, Z. (1954). Azərbaycan Dilinde Bazı Şekilcilerin İnkişaf Tarihi. *Edebiyat ve Dil Enstitüsü'nün Eserleri. Dilçilik Serisi. VI cilt*, Bakü, s.118-129.

TEHMEZLİ, H. (2011). *Şthalağalı: Tarihi Geçmişten Bugüne*. Bakü: MBM Yayıncılık.

TİETZE, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. 2 ciltte, I c., İstanbul: Simurg Kitapçılık, Yayıncılık ve Dağıtım.

TİETZE, A. (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*. 2 ciltte, II c., Viyana: Avusturya Bilimler Akademisi Yayınları (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften).

TUNA, O. N. (1972). Osmanlıcada Moğolca Ödünç Kelimeler. *Türkiyat Mecmuası*. İstanbul, XVII c., s. 209-250.

YALÇIN, S. K. (2018). *Azərbaycan Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

ZEYNALOV, F. (2008). *Türk Dillerinin Mukayeseli Grammatikası*. I hisse. Bakü: MBM Yayıncılık.

Etimolojik Sözlük. <https://www.etimolojiturkce.com> (ET: 12.04.2019)